

Halász Imre

Egy szocialista kori zöldmezős beruházás

*Zalakaros fürdőjének első évtizedei**

MAGYARORSZÁG, A GYÓGYVÍZNAGYHATALOM

Magyarország régóta gyógyvíznagyhatalom, a gyógyvizeinkről szóló beszámolókat már a 18. században kézikönyvben adták közre.¹ Ezek természetes gyógyvizek voltak, míg a mesterségesen felszínre hozott termálvizeket a 20. század második felében két egymással összefüggő tényezőnek, a szénhidrogén-kutatásnak és a vízgazdálkodásnak köszönheti a magyar nemzetgazdaság. A magyarországi gyógyvíz-előfordulások számának és minőségének a geotermikus gradiens, a földfelszín alatti hőmérsékletnövekedés az oka. Magyarország alatt a földkéreg 24–26 kilométer vastag, kb. 10 kilométerrel vékonyabb, mint a Kárpát-medencén kívüli területeken. Az ország felszíne alatt a Föld belseje felé haladva 16–20 méterenként 1°C-kal emelkedik a víz hőmérséklete, Budapestenél ez az érték 8–14 méter, a világszerte pedig 33 méter.

Az ENSZ 1976-ban projektet indított azzal a céllal, hogy elősegítse a termálvizek idegenforgalmi hasznosítását.² Jóllehet ennek a vizsgálatnak az eredménye a fiókban maradt, ám egy évtizeddel később, 1985–1986-ban a Vízgazdálkodási Intézet tizenegy ország 225 gyógyvizére kiterjedő kutatásának a konklúziója az volt, hogy Japán, Izland, Olaszország és Franciaország mögött Magyarország termálvízben a Föld ötödik leggazdagabb országa.³ Kontinentális összehasonlításban még jobbak Magyarország mutatói, a geotermikus gradiens értéke pedig egyedülálló.⁴

Az adatok alapján nem meglepő, hogy a szénhidrogén-kutatások során nagyon sok esetben az átlagosnál melegebb termálvíz lett a fúrás eredménye. A legjelentősebbek közül ilyen például Hajdúszoboszló, ahol 1925-ben lelték meg a 73°C-os vizet, és egy évvel később már el is készült az első medence. De a kőolajkutatásnak vagy artézi kút fúrásának köszönheti létét – a teljesség igénye nélkül – a Dunántúlon Barcs, Borgáta, Bük, Csokonyavisona, Dombóvár-Gunarasfürdő, Hegykő, Igal, Kaposvár, Mesteri, Nagyatád, Nagybjom, Sárvár, Sellye, Szentendre, Szigetvár és Tamási fürdője, továbbá majdnem az összes alföldi

* Az írás a Budapesti Gazdasági Egyetem Mikro- és makrogazdasági folyamatok múltban és jelenben kutatóműhelye keretében készült, egy hosszabb tanulmány részeként.

¹ Krantz 1777; La Langue 1783.

² Vajda–Vadas 1990: I. 136–138.

³ Aquaprofit 2007: 12.

⁴ Vadas 1991: 35.

fürdő. A kevés kivétel közé a régről ismert budapesti hőforrások, valamint Balf, Balatonfüred, Debrecen, Esztergom, Harkányfürdő és Hévíz fürdői tartoznak.⁵

A két világháború közötti fúrások eredményei már előrevetítették, mely térségekben kecsegtethet eredménnyel a kutatás. Ebben kiemelkedő szerepet kapott a magyar olajipar bölcsőjének nevezett Zala megye. A Dunántúli Kőolajfúrási Vállalat (DKV) az 1980-as évekig Zala megyében 171 kutatófúrást végzett, ezek eredményét minden alkalommal bevizsgálta, amelyek nyomán azt szűrte le, hogy közülük mintegy 80 lenne alkalmas termálvizes hasznosításra. A jelentés az 1950–1979 közötti, megyehatáron belüli előfordulásokat összegezte és dokumentálta, így például kimaradt az összeállításból az akkor Veszprém megyéhez tartozó keszthelyi járás valamennyi kutatófúrása, köztük a hévízi és a nemesbúki is.⁶

Jóllehet sokan negatívan értékelik az 1950-es megyehatár-változtatást, ám utólag kijelenthetjük, hogy ez volt Zalakaros szerencséje. Hévíz és a Balaton-felvidék Veszprém megyéhez kerülésével Zala megye kiaknázható turisztikai erőforrás nélkül maradt, s amikor felszínre hozták a Zalakaros határában fellelt termálvizet, az új szemléletű megyei vezetés minden lobbierjét latba vetette, hogy egy erőltetett fejlesztést valósíthasson meg Dél-Zalában. Jelentős összegekkel sikerült „fürdőfaluvá”, majd fürdővárossá fejleszteni Zalakarost. Ez a gyors ütem 1979 után azért lassult le, mert a Veszprém megye által elhanyagolt, turisztikailag frekvenciát területek, így Hévíz, Keszthely, valamint három további település és Zalakaros között meg kellett osztani a nem kizárólag turisztikai célú fejlesztési forrásokat is.

A hatvanas évek elején, a termálvíz felszínre hozásakor Zalakaros az elhaló aprófalvak egyike volt, s ez a helyzet egészen addig nem változott meg, míg a fürdőben nem hozták létre a szezontól független kínálat – a fedett medencék és a gyógyászati részleg – első elemeit. Zalakaros ettől kezdve egyedi lett Magyarországon abból a szempontból (is), hogy kezdetben megállt az elvándorlás, majd lassan megindult és egyre nagyobb mértékűvé vált a betelepedés. A zalakarosihoz hasonló átalakulás más hazai település esetében eddig még nem dokumentált.

A fellelt természeti erőforrás kiaknázása nem lehetett volna sikeres a magyarországi vízgazdálkodásban végbement szemléletváltozás és annak jogszabályi háttere, továbbá az irányítás és működtetés szervezeti kereteinek létrehozása nélkül. A sikeres átalakulás időszakában a felszínre kerülő zalakarosi termálvíz mellett a pozitív irányú átalakulás további motorja lett a II. világháborút követően a hatvanas évekig tartó bezártság után újra erőre kapó belföldi és nemzetközi aktív (beutazó) turizmus.

Ennek előzménye, hogy az 1928-ban létrehozott Vízirajzi Intézet gyors és jelentős sikereket ért el a legkorszerűbb hidrológiai módszerek kifejlesztésében. Ezt a jelentős munkát folytatta utódszervezete, az 1952-ben alapított Vízgazdálkodási

⁵ Bővebben: Vajda–Vadas 1990.

⁶ A vizsgálat a Hévízkút-kataszter I–II. alapján készült. Hévízkút-kataszter II. 116–117. Az első híradás 122 feltárt hévízforrásról szólt, melyek közül 30 gyógyhatású: Csalló Jenő: Zalakaros erőfeszítése és példája. *Magyar Hírlap* 1973. november 1. 4.

Tudományos Kutató Intézet (VITUKI), mely megteremtette a korszerű hévízkutatás valamennyi feltételét. A legjelentősebb műszaki eredmény az volt, hogy 1959 és 1964 között kidolgozták a hévízkutak béléscsővezetésének, többszintes szűrőzésének napjainkban is használatos rendszerét,⁷ további eredményük a vízügyi másodhasznosításra alkalmas meddő szénhidrogénfúrások teljes körű feldolgozása, a 35°C-nál melegebb vizű kutak adatbázisának a megalkotása, ami a hévízkútkataszter alapja lett.⁸

A geotermikus gradiens ismeretében nem meglepő, hogy mintegy másfél évtizedes kutatás eredményeként 1972. január 1-jén Zala 143, Somogy 129, Hajdú-Bihar 64, Pest 52, Bács-Kiskun 47, Szolnok 39, Békés 30, Vas 29, Győr-Sopron 20, Heves 19, Csongrád 14, Borsod-Abaúj-Zemplén 11, Veszprém 10, Tolna 4, Baranya 3, Komárom és Szabolcs-Szatmár megye 1-1 fúrt és bevizsgált kúttal rendelkezett.⁹ Fontosabb mutató, hogy a víztermelésre kiképzett 90 kút közül addig 66-ot hasznosítottak, szabadtéri és zárt fürdőben 51, mezőgazdasági célú fűtésre pedig 15 kút vizét használták.¹⁰

Magyarország ekkorra a kormányzat gazdasági döntéseinek eredményeként a mezőgazdasági célú geotermikus energiahasznosítás élvonalába került,¹¹ ezért a zalakarosi termálvízzel kapcsolatos első elképzelések is a termálvíz agrárcélú felhasználását preferálták, idegenforgalmi hasznosítása még szóba sem jött, és csak a környék falvainak igényeit kiszolgáló fürdő létesítéséről szöttek terveket.

A szervezeti keretek kialakításának további állomása az 1965. március 17-én megalakult Országos Vízgazdálkodási Bizottság, illetve a július 11-én a gyógyfürdő- és üdülésügy, valamint az ásvány- és gyógyvizek feltárásáról és hasznosításáról rendelkező 11/1965. (VII.11.) számú kormányrendelet volt. Ez utóbbi a teljes hazai felszíni és felszín alatti vízvagyonra a vízügyi szolgálatra bízta, és előírta az ásvány- és gyógyvizek országos nyilvántartásának (törzskönyvezésének) felülvizsgálatát.¹² Az Egészségügyi Minisztérium önálló osztályként létrehozott Országos Gyógyfürdői Igazgatóság vette át az Országos Fürdőügyi Bizottság és az Országos Balneológiai Kutató Intézet feladatait, egy szervezetben teremtve meg a szakigazgatást, a kutatást és a fejlesztést.

A mintegy fél évtizedes előkészítő folyamatot az 1965. július 1-jével hatályba lépett 1964. évi IV. törvény (az ún. vízügyi törvény) és az ennek megvalósítását

⁷ Béteky 1965a: 9–17; Papp 1965: 23–56; Gaál–Hanák–Hegyessy 1970: 31–35.

⁸ Lorberer 2010: 56–57; Hévízkútkataszter I–III.

⁹ Béteky 1972: 16.

¹⁰ Béteky 1972: 17.

¹¹ Béteky 1972: 14–17; Béteky 1977: 73–86; Lorberer 2010: 56–57.

¹² 1965-ben jelent meg *Magyarország hévízkútjai* címmel az első hévízkútkataszter, amelyet a későbbi kutatások során folyamatosan kiegészítettek. Napjainkban az engedélyezésre a Budapest Főváros Kormányhivatala Népegészségügyi Főosztálya jogosult, míg „az országos kútkataszter és hévízkútkataszter vezetése és a vízföldtani napló” kiállítása a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat Vízföldtani Osztálya feladata. A Magyarország mélyfúrású kútjainak katasztere legújabb, 43. kötetét, mely a 2020-as adatokat tartalmazta, idén adták közre elektronikus formában: https://mbfsz.gov.hu/sites/default/files/media/file/file/2021/03/24/Kataszter_43_kotet.pdf – utolsó letöltés: 2021. július 6.

szabályzó végrehajtási rendelet zárta le.¹³ A törvény hatályba lépése után a kormány 1965. október 28-án jóváhagyta az 1980-ig szóló fejlesztési koncepció alapjait is tartalmazó Országos Vízgazdálkodási Kerettervet (továbbiakban: keretterv). A keretterv *Ásványvizek, gyógyvizek és hévizek hasznosítása* című fejezetében határozták meg először azokat a kategóriákat, melyeket aztán évtizedekig használtak a termásvíz-gazdálkodásban a minősítések és besorolások során. A keretterv szerint az ásványvíz „hőmérséklettől függetlenül az a természetben előforduló víz, mely több mint 1 gr/lit oldott szilárd alkotórészt, vagy más meghatározott mennyiségű különleges alkotórészeket (bróm, jód stb.) tartalmaz”. A gyógyvíz „olyan ásványvíz, mely vegyi összetételénél vagy fizikai tulajdonságánál fogva gyógyhatású”, illetve a hévíz, mely „minden 25°C-nál magasabb hőmérsékletű természetes eredetű víz, tekintet nélkül vegyi összetételére”.¹⁴ Az ásvány-, gyógy- és hévizek kémiai csoportosításánál a *Magyarország ásvány- és gyógyvizei* című kötetben közreadottak váltak ekkor hivatalossá, a napjainkban is használatos tíz kategóriával.¹⁵

A keretterv vette először hivatalosan és teljes körűen számba a magyarországi vízvagyont. 1960. január 1-jén 186 helységben 447 ásvány-, gyógy- és hévíz-előfordulást regisztrált, melyekből az akkori technológiával 125 725 000 m³ víz volt kitermelhető, és ennek 52%-át, 64 598 000 m³-t nyerték ki. A kitermelt víz 61%-át a májustól szeptemberig tartó nyári szezonban, a maradék 39%-át a téli időszakban használták fel. A szezonális magyarázata, hogy ekkor még nagyon kevés volt a nem budapesti fedett fürdő Magyarországon.¹⁶

ZALAKAROS „FEHÉR ARANYA”

A szénhidrogén-kutatási program szerinti fúrásokat a DKV Zalakaros külterületén, a D–6-os jelű kút lemélyítésével 1962. július 15-én kezdte meg.¹⁷ Ebből a kútból származik majd a zalakarosi gyógyfürdő vize. Hét és fél évvel később a D–7 jelű kút feltárásával a zalakarosi fürdő további vízbázishoz jutott.¹⁸ A D–6-os kút fúrása során 2307,5 méterre hatoltak le a fúróberendezéssel, és amikor 1962. november 7-én befejeződött a kutatófúrás, már ismert volt, hogy

¹³ 32/1964. (XII.13.) kormányrendelet.

¹⁴ Keretterv 696–709.

¹⁵ Papp–Gaál–Hódos 1957: 61–68; Schulhof (szerk.) 1957: 344–366; Keretterv 699. Az osztályozás: hévíz; szénsavas (savanyú) víz; alkáli hidrogénkarbonátos (alkalikus) víz; kalcium-magnézium-hidrogénkarbonátos földes, meszes víz; kloridos (konyhasós) víz; szulfátos (keserű) víz; vasas víz; kénes víz; jódos, brómos víz; radioaktív víz. A dokumentum megjegyzi, hogy a felsorolt ásványvíztípusok összetett változatai is előfordulnak (pl. szénsavas alkáli hidrogén-karbonátos víz), továbbá hőfokuk függvényében a hévizek csoportjába is sorolhatók.

¹⁶ Keretterv 701.

¹⁷ A kút jelében a betű mindig a földrajzi nevet, a szám az ottani fúrások sorszámát jelöli. Esetünkben a D–6: Dallopuszta, 6-os számú fúrás.

¹⁸ MOL Geológiai adattár. Kétkönyvek. A geológiai és hidrológiai viszonyokról részletesen: Bélyeky 1965b: 59–67; Lovász 2000: 7–35; Tóth 2017: 180–187.

a szénhidrogén-kitermelés szempontjából a fúrás meddő ugyan, de belefúrtak egy hatalmas rezervoárba, melyből forró víz tört fel. A meddő kutat lezárták, ezt a kútönyvben dokumentálták: „A lyukfej karácsonyfával¹⁹ van felszerelve és 10 mm-es fuvókán folyamatosan forró sós vizet, gőzt és kevés kevert gázt termel.” Először december 16-án, 22 órakor vettek mintát a felszínre törő vízből, s a vegyelemzés nagyon jó minőségű, 96°C-os vizet eredményezett, mely nagy mennyiségben tartalmazott kalcium, magnézium, nátrium, jód, klór, kén, vas, bróm és kisebb mennyiségben egyéb ásványi anyagokat. A DKV, levonulva a munkaterületről, a helyi Zöldmező Mgtsz-nek adta át a kutat, tőlük került aztán a Délzalai Víz- és Csatornamű Vállalathoz, mely a kilencvenes évek elejéig működtette és fejlesztette a fürdőt.²⁰

1962 óta az addig szinte csak a nagykanizsai járásban ismert 729 lelkes, 195 házból álló dél-zalai falu határában a mezőre folyt a karácsonyfából kiömlő termálvíz. A megyei napilap *Lehet-e „második Hévíz” Zalakarosból* címmel hosszabb cikket közölt a kihasználatlan vízkincsről, annak hasznosítását sürgetve. A lap a következő év tavaszán újabb tudósításban tért vissza a témára, melyben a mellőzött geotermikus energia fontosságára hívta fel a figyelmet, számba véve a termálvíz hasznosításának valamennyi – turisztikai, gyógyászati, agrárgazdasági – lehetőségét. A *Zalai Hírlap* cikke vigasztalan képpel indult:

„A Galamboktól Zalakarosra vezető makadámút mentén – közvetlenül az utóbb említett község határában – a zöldellő lapályon hosszú cső kigyózik. Végén fülsértő sisetelés, gőzfelhő közepette vízszugár lövell a rétre, a szemközti liget fái közé. Attól függetlenül, hogy 12 atmoszféra nyomással fröccsen ez a vízszugár ma még a semmibe, egyébként sem tanácsos kézzel belenyúlni. A víz ugyanis a hőmérő higanyszálát még a cső torkolatánál, a szabadba jutásnál is pillanatok alatt 70 C fokra tornázza fel: Zalakaroson hévíz tört elő a föld méhéből – kőolajkutatás közben. [...] Ha az olajat, a zalai föld legnagyobb kincsét előszeretettel nevezzük »fekete arany«, úgy a hévíz joggal nevezhető »fehér arany«.”²¹

A lap a továbbiakban is napirenden tartotta a témát. Jó példa erre a Zala Megyei Kórház belgyógyászati osztályát vezető főorvos, Pribék László címoldalas nyilatkozata. Az 1963-as szegedi orvosankét a magyarországi hévízkincs (egyre inkább ezt a kifejezést használták a sajtóban) hasznosításának lehetőségeit tárgyalta meg. Az ankét kiemelte, hogy a nagy számban előforduló reumás és kopással összefüggő mozgásszervi megbetegedések és a traumatológiai utókezelések szempontjából rendkívül fontos lenne a magyarországi termálvizek szélesebb körű kihasználása.

¹⁹ Kútfejet lezáró műszaki berendezés.

²⁰ Krampek Mihály ny. vezérigazgató szíves közlése. A D–6-os kút kútönyvében találta az adatot.

²¹ *Lehet-e „második Hévíz” Zalakarosból?* *Zalai Hírlap* 1963. május 1. 7.

„Sajnos, a fürdők fejlesztése nálunk túlságosan lassú ütemben folyt, csak az utóbbi években láthatunk fellendülést ezen a téren. [...] Egészségügyi kormányzatunk fejlesztési tervet dolgozott ki a magyar hévízkincs jobb hasznosítására, [...] Zalakaros is eddig ki nem használt lehetőség. Ha már az olajkutatás ilyen újabb kincssel ajándékozott meg bennünket, zalaiakat, kár lenne vele nem foglalkoznunk. A beruházások – amelyek nyilván mezőgazdasági célokat is szolgálnak majd – igen rövid idő alatt megtérülnek, gazdasági szempontból is előnyös tehát itt fürdő s egyéb létesítmények építése.”²²

Ahogy Bükfürdő vagy Cserkeszölő esetében, Zalakaroson is ez volt a „vadfürdőzés” időszaka: „A szabadba ömlő vízben egyébként jelenleg is igen sokan fürödnek. Ünnepnapokon 60-70, hétköznapi napokon 20-25 ember fürdik a vizet elvezető árokban.”²³ De az sem volt ritka, „hogy a lakosok vödörkben fogták fel, és az akkori beszámolókról szerint otthon reumát gyógyítottak a segítségével”.²⁴ Érdekes „közös hasznóvétel” a 20. század második feléből.

1963. június 14-én az Országos Közegészségügyi Intézet kémiai, míg a Balneológiai Kutató Intézet helyszíni balneotechnikai vizsgálatokat végzett. Az eredmény minden várakozást felülmúlt: „A víz mind hőmérsékleténél, mind vegyi összetételénél fogva mozgásszervi reumás betegek, valamint krónikus nőgyógyászati betegek kezelésében minden valószínűség szerint sikeresen alkalmazható. Célszerű lenne, hogy a helyi hatóságok az ott létesítendő fürdő tervezésekor a gyógyító jelleg hatását biztosítsák”²⁵ – olvasható az 1964. április 24-i keltezésű szakvéleményben.

A MEGVALÓSÍTÁS KÍSÉRLETE

Zalakaros tanácsa már 1962-ben olyan – elsietett és pénzügyi forrásokat nélkülöző – határozatot hozott, hogy még az év végével készítsék el egy fürdő terveit. Miután agrárcélú beruházás nélkül nem is reménykedhettek az engedélyezésben, a helyi termelőszövetkezet elnökét, illetve a környék tanácsait és termelőszövetkezeteit is megkeresték, hogy tudnának-e anyagi segítséget nyújtani a megvalósításhoz,²⁶ emellett minél több társadalmi vállalást, vagyis társadalmi – ma úgy mondanánk: önkéntes – munkára vonatkozó felajánlást igyekeztek begyűjteni.²⁷

²² Gyors ütemben pótolni kell az elmaradást. *Zalai Hírlap* 1963. augusztus 9. 1.

²³ <https://termalonline.hu/termal-hirek/zalakaroson-eleinte-feher-aranyak-becezték-a-termalvizet> – utolsó letöltés: 2021. június 2.

²⁴ Benedek 2015: 16.

²⁵ Benedek 2015: 16–18.

²⁶ Antalfy 1969: 7. Antalfy több adatot tévesen közölt, a cikkben szereplő mondatot, miszerint a „nagykanizsai járás valamennyi községe hozzájárult a karosi fürdő létrehozásához; csupa kis község adta össze azt a négymilliót”, eddig csak visszaemlékezések támasztják alá.

²⁷ MNL ZML XXIII.900.b. Zalakarosi Tanács VB ülése, 48/1962. számú határozat.

A község vezetői előtt tehát egy saját erőből, elsősorban a községfejlesztési alap finanszírozásával és különböző támogatásokkal megvalósítandó beruházás képe lebegett,²⁸ jóllehet tisztában voltak vele, hogy a kisközség egyedül nem képes a vágyott célt megvalósítani. Álmukat veszni látták, amikor megkapták a Zala Megye Tanácsa által 1963. július 1-jén jóváhagyott terveket, melyben egy uszoda (mai fogalmainkkal sportmedence), egy „fürdő” (termálvizes medence) és egy lubickoló (gyermekmedence) szerepelt öltözőkkel és egyéb kiszolgáló létesítményekkel – hétmillió forintra kalkulált összeggel. Zalakaros ebben az időben sok más hasonló településsel együtt a villamosításra felvett hitelt törlesztette, ezért szabad felhasználású pénze szinte semmi sem maradt.²⁹ És ezek csak a fürdő tervei voltak, a teljes, „részint tisztasági és strandfürdő, részint mezőgazdasági létesítmények építése” céljából, három ütemben megvalósítandó beruházási program, mely a mezőgazdasági beruházásokat is tartalmazta, ennek valamivel több mint a duplája volt, 14,8 millió forintos végösszeggel számoltak a tervezők (ez 2020-as árakon 1 469 640 000 Ft lenne). A szakaszos beruházás első ütemét 4,1 millió forintos (2020-as árakon 407 130 000 Ft) költséggel már 1964 augusztusára be kellett volna fejezni, amelynek során a teljes közműrendszer, egy-egy termálmedence és lubickoló, valamint egy 250 fős kabinos öltöző készült volna el.³⁰ Az első ütem agrárberuházása egy 7000 m²-es hollandi ágyat³¹ és egy kéthajós szaporítóházat eredményezett volna. A második ütemben a fürdőt 250–250 fős (férfi–női) vállfás öltözővel és úszómedencével szándékozták bővíteni, míg a mezőgazdasági létesítmények 6000 m²-es blokkházzal és ugyanakkora alapterületű fóliaalagúttal gyarapodtak volna. A harmadik ütemben már a termál- és tisztasági fürdő, illetve egy 15 vagonos szárító építése szerepelt. Már a kezdet kezdetén felmerült az elfolyó víznek egy mesterséges csónakázótóba történő elvezetése is.³²

²⁸ Antalffy 1969: 7.

²⁹ Novák 2000: 4.

³⁰ Danyi 2020. A korabeli árak ma már nem hasonlíthatók össze semmivel. A közgazdászok szívesen alkalmaznak jelenérték-számítást, a zárójelbe tett összegek erre tett kísérletek a Danyi Pál által készített pénzértékindeks alapján. Az alkotó honlapján figyelmeztet: „A számítás tudományos megalapozottságú, ettől függetlenül csupán közelítésnek tekinthető, hiszen az árak minősége, technikai fejlettsége, változatossága, de még az elérhetősége is jelentősen változott az idők folyamán. Alapvetően az árak összemérésén alapul, és nem veszi figyelembe a bérek változását, azaz életszínvonal közvetlen mérésére nem alkalmas.” Alkalmazása mindenképpen közelebb hozza az akkori nominális értékeket napjaink árjaihoz. Az átszámított értékeket mindig zárójelben közöljük.

³¹ Növényágy. A 20–25 méter hosszú, 1,5 méter szélességű egy ablakosrost melegágynak, a 2,75 méter szélességű két ablakosrost hollandi melegágynak hívják.

³² <https://termalonline.hu/termal-hirek/zalakaroson-eleinte-feher-aranyanak-becezték-a-termalvizet> – utolsó letöltés: 2021. június 2. Itt jegyezzük meg, hogy a korabeli terminológia a nyitott fürdőket, beleértve a természetes vizek partjain kialakítottakat is, kivétel nélkül strandfürdőnek, a fedett fürdőket pedig tisztasági fürdőnek nevezte. Ez utóbbi elnevezése lett a későbbiekben a jelző nélküli változat, aztán pedig a termál-, illetve gyógyfürdő, végleg elhagyva az ekkorra pejoratívnak minősített „tisztasági” jelzőt, amellyel végképp nem lehetett megjelenni a nemzetközi turisztikai piacon.

FELÉPÜL A FÜRDŐ

Ez a nagyszabású program már a tervezés szakaszában számos szervezési hiányosságot hozott a felszínre. Ezek közül az egyik legsúlyosabb minden bizonnyal az volt, amikor az egyik egyeztetési fórumon kiderült, hogy fürdőt akartak ugyan létesíteni, ám az engedélyezésre jogosult Egészségügyi Minisztérium képviselője csak a tárgyaláson szembesült a gyógyfürdő tervével. A víz gyógyfürdőként történő hasznosításáról addig nem is volt szó, még kérelmet sem juttattak el a minisztériumhoz. A beruházás megvalósítása veszni látszott, ami annál is kínosabban érintette a helyi tanácsot, mert a zalakarosi lakosok egyre több községi fórumon vetették fel a hasznosítás kérdését.³³ Az elkészült tervek végül a megyei tanács támogatásával nyertek hasznosítást, és rövidesen elkészültek a napjainkban gyógykertként használatos 340 m²-es, egyedi kialakítású, sokszögű medence tervei,³⁴ és a tél elmúltával megtörtént az első kapavágás. A kivitelezés során a későbbiekben gyakran éltek a társadalmimunka-felajánlásokkal, amelynek értékét ma már nem lehet összegszerűen kimutatni, de rendkívül sok pénzt sikerült így megtakarítani.

A beruházás összegét tehát Zala Megye Tanácsa biztosította, ezt – ma úgy mondanánk: céltámogatást – csak a megjelölt célra használhatta fel a kedvezményezett. A számlák kifizetését különböző – ma már ellenőrizhetetlen – módon oldották meg. Előfordult, hogy a községi tanácsnak utalták a pénzt, de volt olyan eset is, amikor a megyei tanács közvetlenül az építőnek utalt. „Biztos megvolt az oka” – jegyezte meg az adatközlő.³⁵ Így történhetett meg, hogy míg a zalakarosi tanácsnak az egyik évben egy 18 000 forintos (2020-ban 1 694 400 Ft) számla kifizetése is gondot okozott, addig nem sokkal később már egymillió (94 300 000 napjainkban) forint körüli összeggel tervezhetett. Ez gyakori, mondhatnánk mindennapos gyakorlat volt a szigorúan kötött gazdaság időszakában.

Az 1963-ban készült vízminősítés³⁶ után hihetetlenül gyorsan elkészült a tanulmányterv, majd a beruházási program, ez utóbbit az Egészségügyi Minisztérium ugyanolyan gyorsasággal engedélyezte – miután az eljárás részleteit már előre letárgyalták. A kivitelezésre a nagykanizsai Délzalai Víz- és Csatornamű Vállalat kapott megbízást, melynek mélyépítő részlege rövidesen átvette a munkaterületet. A vállalat az elkövetkező két és fél évtized alatt jó gazdája lett az 1965. szeptember 5-én megnyitott fürdőnek, rengeteg saját forrást investált annak fejlesztésébe.³⁷ Az első év nem teljesen két hónapos, szeptember–októberi

³³ Novák 2000: 4.

³⁴ Benedek 2015: 18–19. A tervező Müller Pálné volt.

³⁵ Újvári Sándor, Zala Megye Tanácsa 1968 és 1988 közötti elnökének szíves közlése.

³⁶ Benedek 2015: 16–18.

³⁷ Zala Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága 1962. június 13-án kelt 135/1962. számú határozatával hozta létre a Délzalai Víz- és Csatornamű Vállalatot, melynek irányító szerve a Zala Megye Tanácsa Építési, Közlekedési és Vízügyi Osztálya volt. A cég elnevezése – kibővült feladatával – 1971 februárjában változott Délzalai Víz-, Csatornamű és Fürdő Vállalatra. *A Délzalai Vízmű 50 éve* 1971; Rikli (szerk.) 1999: 58.

próbaüzeme során kilencezer vendége volt a hétfőnyi személyzettel üzemelő fürdőnek. A vállalat állandó foglalkoztatással két szakembert, a telepvezetőt és egy gépészt alkalmazott, mellettük öt szezonális foglalkozású (két kabinos, egy-egy pénztáros, kertész és éjjeliőr) munkahelyet helybeliekkel töltöttek be. Szezonális munkaeerőt a későbbiekben is nehezen sikerült alkalmazni, ezért a munkahelyteremtést illetően is a négy évszakos kínálat jelenthette a megoldást, amikor az alkalmazottak – mindenekelőtt a szakképzettek – nagy része állandó státusba került, jóllehet a nyári szezonban továbbra sem lehetett eltekinteni az időszakosan foglalkoztatott munkaeerőtől.

A megnyitás évében a helyi tanács azt a feladatot kapta, hogy szerezzen be ötven kerti padot, s ezzel járuljon hozzá a fürdő területének parkosításához. A kisközség pénzügyi helyzetét jelzi, hogy az 1964-es költségvetése terhére 28 padot beszerzett ugyan, de a hátralévő 22 pad árát – összesen 18 000 Ft-ot – nem tudta biztosítani, és csak úgy sikerült a beszerzésük, hogy a közvilágítás felújításánál megtakarítást értek el, amelynek az átcsoportosításával tudták a feladatot teljesíteni és nyitásra beszerezni a park ülőalkalmatosságait.³⁸ Jelentéktelen, apró adaléknak tűnhet ez a beszerzés, mégis tükrözi a hatvanas években egy kisközség költségvetési mozgásterének. Továbbá alátámasztja azt is, mennyire irreális szándék volt a saját erőből történő megvalósítás. A kötött fejlesztési forráselosztás gyakorlatilag kiszolgáltatottá tette a bevétel nélküli kisközségeket. A későbbiekben a fejlesztés mozgatója a két pilléren álló sikeres modell lett, melynek egyik pillére a működtető vállalat volt, a másik pedig a megyei tanács által – a hatályos jogszabályok alapján a költségvetésből – biztosított keret és az egyedi tárgyalások, lobbizások alapján megszerzett céltámogatás. Idővel ehhez járult egy harmadik pillér, a vendéglátásban, kereskedelemben és a szálláshely-szolgáltatásban érdekelt vállalatok, szövetkezetek Zalakaroson történő beruházásai. Ezek összehangolását végezte később sikerrel a Zala Megyei Tanácsa által létrehozott Zalakarosi Intéző Bizottság (ZIB).

A szélesebb nagyközönség a *Zalai Hírlap* 1965. szeptember 1-jei számából értesült arról, hogy a hétvégén megkezdődik Magyarország új fürdőjének próbaüzeme. Ebben már a megyei tanács jelent meg beruházóként. A tervekben szereplő, négy millió forintos bekerülési költség a korábbi tervek első ütemét jelentette, és lekerült a napirendről a beruházás agrárgazdasági része, amely – a Földművelésügyi Minisztérium anyagi támogatásának elmaradása miatt – a továbbiakban már nem is került szóba, ettől kezdve kizárólag fürdőfejlesztésről beszélhetünk. Ma már csak üzemgazdasági szempontból lenne érdekes, hogy két, más-más főhatósághoz tartozó gazdálkodó egység hogyan rendezte volna egymással a számlát.

A végül egy 317 m²-es termálmedencével, egy 70 m²-es gyermekmedencével és a kabinsorral megnyílt fürdőben a fürdővendégek ellátását a kiskomáromi

³⁸ MNL ZML XXIII.900.a. Zalakarosi Tanács ülése, 1965. július 17. (A tanácsülés 21:00 órakor kezdődött!)

földműves-szövetkezet – későbbi elnevezésével: a Zalakomár és Vidéke ÁFÉSZ – büféje biztosította.³⁹ Szeptember 5-én megnyílt a fürdő, megkezdődött a próbaüzem. Az új létesítmény egy hét alatt népszerű lett a környéken: „Az első öt nap nem várt eredményt hozott, hiszen nem kevesebb mint hatezer látogatót vonzott a karosi melegvíz. Az első vendégek után nap mint nap jönnek a többiek, főleg Kanizsáról, meg a környékről...”⁴⁰ A próbaüzem ideje alatt számos panaszt kellett orvosolni. Elsősorban a víz hőmérsékletét kritizálták, mondván, hogy túl hideg. Ám éppen ezért volt szükség a próbaüzemre, hogy a vízhőfokot a forró termális víz és a hideg ivóvíz megfelelő arányú keverésével beállítsák, külön a termálmedencére előírt hőfok állandó biztosításával, valamint ugyanezt a feladatot kellett megoldani a jóval alacsonyabb hőmérsékletű vizet igénylő gyermekmedencénél is. Több panasz érkezett a megközelítést illetően is, ami egy turisztikai termék egyik döntő eleme. Miután a fürdő ekkor csak a környék településeinek jelenthetett vonzerőt, figyelembe kellett venni a vendégek panaszát, hogy a 9 óra-kor nyitó fürdő mellett 11 órakor állt csak meg az első helyközi autóbuszjárat. Napjainkban ez a panaszáradat is jelentéktelennek tűnhet, de a hatvanas évek közepén a motorizációnak csak a kezdetén tartunk, a helyközi közlekedés kizárólag az AKÖV⁴¹ menetrend szerinti autóbuszjárataira, illetve a későbbiekben, munkaszüneti napokon a munkásszállító vállalati vagy termelőszövetkezeti autóbuszokra korlátozódott.

Az első ütem beruházásának végszámlája 4 002 100 (2020-as áron 356 587 110) Ft, ami rendkívül nagy összeg volt a hatvanas évek árviszonyai ismeretében. A finanszírozás pilléreit tekintve csak úgy valósulhatott meg és üzemeltetett a fürdő, hogy abból jelentős részt vállalt a kivitelező és működtető vállalat. A végösszeg a társadalmi munkák értékével és a tanácsai hozzájárulással vélhetően meghaladta a négy és fél millió forintot.⁴²

A zalakarosi fürdőlétesítés tipikus szocialista, jelentős mértékben központi forrásból fedezett zöldmezős beruházás volt (a szó szoros értelmében a zöldülő mezőn építették meg), melyet csak minimálisan egészített ki a falu a község-fejlesztési alapból – ma úgy mondanánk: saját forrásból. A nehézségek ellenére az első évtized a folyamatos építkezésekről, a fürdő és környéke bővítéséről szólt, ami egyáltalán nem ment zökkenőmentesen, gyakran elapadó pénzügyi

³⁹ A földműves-szövetkezetek (korabeli rövidítéssel fmsz-ek) tevékenységi köre kezdetben a mezőgazdasági termékek felvásárlása, értékesítése, a kiskereskedelem, a vendéglátás és az ezekkel összefüggő ipari tevékenység volt. 1967-től Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezeteknek (közismert rövidítéssel ÁFÉSZ) nevezték őket. A körzeti szövetkezetek, miután nem fedték le a teljes közigazgatási egységet, a székhely megnevezése mellett a „vidéke” szót használták. Zalakaros ellátásáért akkor a Zalakomár és Vidéke FMSZ, később a Zalakomár és Vidéke ÁFÉSZ volt a felelős, míg a Zalaegerszeg és Vidéke ÁFÉSZ az első, kétszintes éttermet építtette meg és üzemeltette hosszú ideig.

⁴⁰ Öt nap – hatezer látogató. Mária népszerű a zalakarosi fürdő. *Zalai Hírlap* 1965. szeptember 12. 2.

⁴¹ Az 1953-ban létrehozott Autóközlekedési Vállalat, a Volánbusz elődje.

⁴² MNL ZML XXIII.900.b. Zalakarosi Tanács VB ülése, 1965. szeptember 13.

forrásokkal és a szocialista korszakra jellemző metódusokkal – csúszó határidőkkel, soha nem elegendő ráfordítható összegekkel –, mégis sikeresen haladt, amit a folyamatosan növekvő vendégszám ki is kényszerített. Megnyitáskor mindössze két medence üzemelt, három év múlva viszont már két termál-, egy gyermek- és egy versenyekre is alkalmas hideg vizes medence állt a vendégek rendelkezésére, mintegy 1000 m²-rel növelve a hasznos vízfelületet. Ezzel párhuzamosan bővültek a kiszolgáló létesítmények is, és háromezer főre növekedett a fogadókapacitás.

Hasonlóan gyors fürdőfejlesztésre eddig még nem találtunk adatot. A gyógyászat felé tett első lépés volt, amikor bejelentették, hogy a megyei tanács „a fürdőnél orvosi órát engedélyezett”, ami azt jelentette, hogy rendszeres orvosi vizsgálat és ügyelet kezdődött a fürdőben. A szolgáltatás a bevezetett reumarendelés után rövidesen gyógymasszázzsal és hévízi iszappal történő iszapkezeléssel bővült.⁴³

Tavasztól őszig elsősorban hétvégeken személyautók, motorok, biciklik és autóbuszok tucatjai parkoltak a fürdő tőszomszédságában – a mezőn, nyári záporok után a sárban. A községi tanácsnak lépnie kellett és – szűkös keretéből – rövid idő alatt szilárd burkolatú parkolót akart létesíteni, ezért megrendelte az ehhez szükséges köveket. Nemcsak ennek a munkának, hanem valamennyinek a kivitelezését sokszor gátolta a fennálló cementhiány. „Intézkedést tettünk a szükséges mennyiség beszerzésére, ha másképpen nem, magánosoktól történő vásárlás útján is”⁴⁴ – jelentette be a tanács VB-elnöke. A mai körülmények között szinte felfoghatatlan, hogyan történtek a kiutalások, igénylések, rendelések a szigorúan kötött gazdaságban, ahol az állami szervezetek csak állami vállalatoktól, állami kereskedelmi cégektől vásárolhattak. Ma már azt sem tudjuk felmérni, hogy mekkora bátorság kellett ehhez a döntéshez; az elnök felelősségvállalásával, ha az állását nem is, de büntetést mindenképpen kockáztatott.

A VENDÉGKÖR

A hirtelen felkapott fürdőben jó időben hétköznapokon általában kiegyensúlyozott volt a forgalom, a hatnapos munkahetek végén szinte állandósult a zsúfoltság. Vasárnaponként a fürdőbe jegyet váltók száma gyakran elérte, ritkán meghaladta a 2500 főt, ami nagy megterhelést jelentett az alacsony létszámú

⁴³ Május 1-től „nagyüzem”: Megnyitotta kapuit a zalakárosi fürdő. *Zalai Hírlap* 1967. április 30. 4.

⁴⁴ MNL ZML XXIII.900.b. Zalakárosi Tanács VB ülése, 1966. augusztus 9. és 1966. szeptember 27. Az építőanyag beszerzése akkor úgy történt, hogy a megyei tanács a járási tanácscon keresztül eljuttatta a cementutalványt az igényelt cementről a községi tanácsnak, amely azt az állami forgalmazónál beváltotta. Tehát egy voucher-rendszer működött, gyakorlatilag pénzmozgás, a közvetlenül egymással kapcsolatban állók közötti átutalás nélkül. A szeptember második felére megérkezett cementutalványban kiutalt mennyiséget a szállító két hónapos határidővel, november végére igazolta vissza. Ha valamit gyorsan meg kellett volna csinálni, vagy rosszul tervezték meg, rosszul számították ki, hogy mennyi építőanyag kell, akkor várhattak a befejezéssel a következő kiutalásig. Ez egy nagyon kicsi, de jellemző szelete a hatvanas évek hiánygazdasága uralta mindennapoknak.

személyzetnek, beleértve a zalakomári ÁFÉSZ büféseit is. Gyakran döntött csúcsokat a látogatók száma azzal, hogy megjelentek a vasárnapi különjáratok: üzemek, s a nyári mezőgazdasági munkák végén a termelőszövetkezetek csoportos kirándulásai. Ez már meghaladta a fiatal termálfürdő erejét. Szinte semmiből sem állt rendelkezésre megfelelő mennyiség, kevés volt az öltöző, szűkös a medencék befogadóképessége, és nem volt elegendő a büfék árukészlete sem. Ilyen mérvű forgalomnövekedésre senki sem számított. A további tumultuózus jeleneteket elkerülendő, mindenképpen erőteljesebb fejlesztésbe kellett fogni, abban a biztos tudatban, hogy a hatnapos munkahéten a hétvégi csúcsook kivételével az új öltözők kihasználatlanul fognak állni. Néhány év múlva a különösen meleg nyári vasárnapokon nem volt ritka a 3500-as látogatószám sem. Mivel a zalakomári ÁFÉSZ által építtetett és üzemeltetett Hegyaljai Bisztró nem tudott ennyi vendéget kiszolgálni, a megyei tanács VB engedélye kellett ahhoz, hogy ideiglenes pavilonokban magánkisiparosok is megjelenhessenek kiegészítő szolgáltatásokkal.⁴⁵ A kereslet rést ütött a Kádár-kor tulajdonpolitikáján. Jöhettek a pavilonok...

A vendégek ellátását egy kilenc egységből álló kereskedelmi pavilonsor tervezettnél későbbi, 1969 júliusában történt megnyitása javította, amelyet a működtető Délzalai Víz- és Csatornamű Vállalat előre gyártott elemekből 1 422 000 Ft (ez 2020-ban 100 251 000 Ft lenne) saját forrásból építtetett, és egységenként adott bérbe az üzemeltetőknek.

„Sokan akarnak pavilont bérelni. Bár az egész objektumot átvette volna egy vállalat is, mi úgy döntöttünk, hogy többnek adjuk ki. Legyen konkurencia [sic!], aminek vendégeink látják majd hasznát. Ha pedig úgy látjuk, hogy valamelyik vállalkozás nem kellő színvonalon látja el a szolgáltatást, megszüntetjük vele a szerződést. Jelenleg a zalaegerszegi földszövel, a galamboki földszövel, a zalakarosi tsz-szel és néhány magánszektorbelivel kötöttünk bérleti szerződést.”⁴⁶

Ezt nyilatkozta a sajtónak Németh Ferenc igazgató, egyben deklarálva, hogy egy szocialista vállalatvezető is gondolkodhat racionálisan, mi több: üzletszerűen. Az üzemeltetőnek köszönhetően ebben az egy évben összesen 2 053 200 (144 750 600 lenne 2020-ban) forintba rúgott az éves fejlesztés, ami a hatvanas évek végén nagyon jelentős összegnek számított.

Ugyanebben az évben épült fel a fürdőn kívül az első korszerű vendéglátóhely, a Zalaegerszeg és Vidéke FMSZ (később ÁFÉSZ) beruházásában a kétszintes, 94 férőhelyes Karos étterem,⁴⁷ az első településre érkezett „működő tőke”. Ha lassan is, de az első fél évtizedben a fürdő alap- és kiegészítő szolgáltatásai a folyamatos fejlesztéseknek hála egyre gazdagodtak.

⁴⁵ Németh 1972. Az összeállítás 1972-ben készülhetett, mert az 1971-es év adatait még tartalmazza.

⁴⁶ Sz. Z.: Kilenc új pavilon – Jobb lesz az ellátás. Nagyobb zöldterület. Nyitás előtt Zalakaroson. *Zalai Hírlap* 1969. április 18. 4. A „földszöv” a földműves-szövetkezet közkeletű rövidítése.

⁴⁷ 1969. április végén nyitották meg, tehát a szezonban már üzemelt.

Gyakran már a rossz idő sem okozott forgalomcsökkenést, ekkor a Balaton-partról jöttek sokan. Valószínűleg a Zalakarosra célirányosan érkezők mellett belőlük tevődött ki az első külföldi vendégsereg, a regisztrált 320 jugoszláv, 110 keletnémet, 50 csehszlovák és 250 egyéb – nyugatnémet, osztrák, lengyel, olasz, sőt svéd – vendég.⁴⁸

A látogatók számának gyors emelkedése a turisztikai célú szálláshelyek megteremtését is kikényszerítette. Miután kereskedelmi szálláshely ekkor még csak egy 14 szobás, 30 férőhelyes motel volt a fürdő mellett, kezdetben elszállásolásra az a tucatszámú fizetővendéglátó szálláshely szolgált, amit az első, májustól októberig tartó, ún. teljes üzemi évben, 1966-ban már igyekeztek megszervezni. A jogszabályok szerint magánzállás csak hivatalos csatornákon keresztül fogadhatott vendéget. Ez a „hivatalos csatorna” az idegenforgalmi megbízott volt, aki regisztrálta, elhelyezte az ideérkező és nála bejelentkező vendégeket.

A szálláshelyek ára a motelben főszezonban 80, elő- és utószezonban pedig 50 forint volt, a motel szervezte fizetővendéglátó szálláshelyért 40 Ft-ot kellett fizetni naponta. A motel ebben az esetben a következő árképzést alkalmazta: a kétágyas szoba alapdíja ekkor 40 Ft, ehhez járult még az első napon 5 Ft helyfoglalási díj, aztán mosatási díj, ez négynapos tartózkodásig 6 Ft volt, hosszabb tartózkodás után azonban nem kellett fizetni. A szobabér 10%-a, a helyfoglalási díj és a vendégek után 1-1 Ft volt a motelt illető összeg. A szabadpiaci fizetővendéglátás esetében egy szerződött vendéglátó fürdőszoba nélküli, tipikus falusi parasztházában két szobában három-három ágyat tudott értékesíteni, három személy esetén 60 Ft-ot kértek a szobáért. Egy másik szerződött család fürdőszobás házában egy szobát adott ki, de szükség esetén a konyhában is (!) el tudott helyezni vendéget. A szobában személyenként 30, a konyhai szállásért 20 Ft-ot kértek éjszakánként. A maximális ár ekkor 25 Ft volt.⁴⁹

Nem lenne teljes az első év értékelése, ha nem tennénk említést egy a *Szabad Föld*-ben megjelent cikkről. A „magyar parasztság lapja” sajátos stílusban tudósította célközönségét, riportját néhány pontatlan adattal bevezetve:

„A fürdőzők zöme falusi ember, olyan parasztok, akik messzire elkerülik az elegáns strandokat, s a Balaton vizében is inkább csak felöltözve, a partról gyönyörködnek. A gyógyhatású termásvíz az más. A parasztemberek szinte babonás hittel hisznek a föld mélyéből feltörő meleg víz gyógyító erejében, s szemérmességüket levetkőzve újra és újra elzarándokolnak Zalakarosra, hogy kiáztassák fáradt tagjaikból azt a sokféle nyavalyát, sajgó fájdalmat, amely régi hülések, megerőltetések maradandó emlékét őrzi.”

⁴⁸ Benedek 2015: 20.

⁴⁹ Szobanézőben Zalakaroson. *Zalai Hírlap* 1971. július 27. 4. 2020-as jelenérték számításnál 63,8-del kell megszorozni az itt közölt árakat. Például a konyhai szállás egy főre 1276 Ft-ba kerülne éjszakánként.

A veretes mondatok a fürdő akkor még szerény felszereltsége miatt így folytatónak: „nincs abban semmi túlzás, ha a 320 négyzetméteres medencét csúcsgalomban egy zsúfolt szardíniásdobozhoz hasonlítjuk. Csak akkor juthat a medencébe egy újabb fürdőző, ha előbb valaki kijön belőle. Ezt leszámítva csak a legjobbakat mondhatjuk Zalakarosról.” Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy ez egy újabb piaci szegmens elérését szolgáló, figyelemfelhívó cikk volt, vagy más céllal íródott, esetleg az újságíró a szabadságán járt a fürdőben. Mindenesetre stílusa hűen tükrözi az újság hangvételét (is).⁵⁰

A látogatószám folyamatosan növekedett, az első negyedszázadban öt évben volt csak visszaesés, igaz, ebből négyben jelentős mértékű. A periódus utolsó két éve már a rendszerváltás éveinek gazdasági hatásait tükrözi, ez a folyamatos ár-emelkedések, 1989 után pedig a munkanélküliség felfutásának időszaka. Előbbi a nyugdíjasokat, utóbbi a munkahelyük elvesztésével fenyegetetteket és az összeomló szociálturizmus elmaradó vendégeit tartotta távol Zalakarostól. A csökkenés további oka a nemzetközi passzív (kiutazó) turizmusban keresendő, ugyanis 1987-től a valutaliberalizációval a magyar állampolgárok számára lehetővé vált a többszöri kiutazás lehetősége, és aki megengedhette magának, külföldre utazott. Érdekes, hogy az 1968-as év nem jelentett visszaesést. Ez a csehszlovákiai katonai bevonulás éve, amikor augusztusban a Balaton-part és Budapest szállodái néhány nap alatt szinte teljesen kiürültek, minden külföldi vendég hazautazott.⁵¹

1. táblázat

A zalakarosi fürdő vendégforgalma 1965–1990 között

Év	Vendégszám	Változás az előző évihez képest	Év	Vendégszám	Változás az előző évihez képest
1965	9 000		1978	642 000	50 000
1966	49 000	40 000	1979	622 000	- 20 000
1967	54 000	5 000	1980	582 000	- 40 000
1968	78 000	24 000	1981	604 000	22 000
1969	98 000	2 000	1982	634 000	30 000
1970	150 000	52 000	1983	676 000	42 000
1971	171 000	21 000	1984	781 000	105 000
1972	155 000	- 16 000	1985	802 000	21 000
1973	233 000	78 000	1986	846 427	44 000
1974	237 000	4 000	1987	869 925	23 000
1975	304 000	67 000	1988	981 503	11 000
1976	430 000	126 000	1989	885 713	- 6 000
1977	592 000	162 000	1990	805 927	- 80 000

Forrás: Zalakarosi Fürdő Zrt.

⁵⁰ Böcz Sándor: Van benne fantázia! A zalakarosi termálfürdő honlapja. *Szabad Föld* 1967. július 16. 2.

⁵¹ Walkó 2009: 229.

A GYÓGYFÜRDŐ

Zalakaros időközben, elsősorban a szakembereket tömörítő társaságok és az újságírók szervezett látogatásaival, a hivatásturizmus célpiaca is lett. Ekkor érkezett a fürdőbe az Egészségügyi Minisztérium gyógyfürdőkkel foglalkozó részlegének a vezetője is, és ekkor merült fel a hatósági vízvizsgálat kérdése. Ha ennek megfelelő az eredménye, akkor lehetett hivatalosan megindítani a gyógyvízzé nyilvánítási eljárást. Ezt követően a működtető az Országos Közegészségügyi Intézettel elvégeztette kémiai és bakteriológiai szempontból a vizsgálatot, összehasonlítást kérve az 1963-ban mért értékekkel. Miután a vizsgálat pozitív irányú változást eredményezett, már csak a gyógyhatást kellett bizonyítani. Ennek során 1970-ben a nagykanizsai II. számú Megyei Kórház igazgatóhelyettese vezetésével 51 fekvő és 148 járó betegből álló populáción programszerűen végeztek vizsgálatot, s kiváló tapasztalatokat szereztek: sikerült igazolni a víz mechanikai, kémiai és hőhatását. Autóbusszal szállították ki a betegeket Nagykanizsáról, felügyelték az itt végzett kezelést, s regisztrálták az állapotukban végbement változásokat. Gyógyulást a 199 kezelt beteg 32%-ánál, javulást 55%-ánál sikerült kimutatni, s mindössze 13%-uk állapota maradt változatlan.⁵²

A gyógyvízzé minősítés előszobája volt a szezontól független kínálat létrehozásának, a gyógyászati részleggel egész éven át, folyamatosan működő fedett részleg megépítésének. A hetvenes évek elején kezdett kialakulni az első – egyelőre még szűk –, de magasabb költségi szinttel rendelkező törzsvendégkör. Ekkor már évente átlagosan 40%-os látogatónövekedéssel számolhattak nemcsak Magyarországról, hanem a két Németországból, Csehszlovákiából, Jugoszláviából és Ausztriából is.

A fürdő és környékének fejlesztésére ekkor Zala Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága létrehozta – az előzőekben már említett – minden érdekelt részvételével működő operatív intézőbizottságot, ennek utódja lett később a negyedévi rendszerességgel ülésező ZIB, mely döntő befolyást gyakorolt a fejlesztések irányaira. 1971-es indulással jóváhagyták a komplex fejlesztési tervet, a fedett fürdő és a hozzá tartozó gyógyászati komplexum létrehozásának céljával. A beruházásra 25 millió forintot irányoztak elő (ez 2020-ban 1,6825 milliárd Ft). Preferálták továbbá vállalati üdülők létesítését, és rövidesen egy üdülő megvásárlásával a Zala Megyei Idegenforgalmi Hivatal megnyitotta Zalakaros első szállodáját, a Hotel Termált.

Jóllehet az elképzelések már kezdetben kirajzolódtak, és 1969-re az első tervek is elkészültek, ám a magyar gazdaság ezekben az években a vártnál sokkal rosszabb helyzetbe került. A kormány 1970-től beruházási stopot rendelt el, a folyamatban lévőkön kívül mindent leállítottak, így remélve sok száz milliárdos

⁵² Balogh et al. 1971: 9–21; Balogh 1978: 9.

költségvetési megtakarítást.⁵³ Ennek következtében a fejlesztési lendület megtört, a fenntartó vállalat csak saját forrásból fejleszthetett, így a fedett részleg megépítésének nem kedveztek a körülmények. Utólag azt mondhatjuk: szerencsére, mert a későbbi megvalósítás jóval korszerűbb, modernebb fürdőt eredményezett.

1975. november 12-én, a fürdő megnyitásának tizedik évfordulóján átadták a legyezőszerűen felépített fedett komplexumot,⁵⁴ két, összesen 186 m² vízfelületű medencével és az ehhez csatlakozó gyógyászati traktussal: a 30 m²-es terápiás blokkal és kádfürdővel, és kibővült gyógyszolgáltatásokkal gyarapodott a fürdő: súly- és szénsavfürdő, gyögmasszázs, kvarc és víz alatti masszáz (tangentor), galván-, ingeráram-, rövidhullám-, ultrahangkezelés is a vendégek rendelkezésére állt.⁵⁵ A húsz férőhelyes szaunarészleget nem tudták a nyitáskor átadni, mert a speciális kályhák nem érkeztek meg határidőre az NSZK-ból. Ekkor már kiképzett személyzet várta az első gyógyászati részlegben az első beutaltakat, szakorvossal az élen.⁵⁶ A belépőjegy 10 Ft-ba került (ma ez 608 Ft lenne). Ezt a létesítményt már bel- és külföldön egyaránt lehetett reklámozni. Folyamatossá vált a fürdő- és gyógyszolgáltatás, megszűnt a fürdő szezonális jellege, és egyre nagyobb számban alkalmaztak kvalifikált munkaerőt.

A gyors ütemű fejlesztések költségeit a folyamatos forgalomnövekedés sem tudta ellensúlyozni. A gazdálkodás negatív rekordja az 1971-es üzemi év volt, amit 912 ezer (58 185 600) forintos veszteséggel zártak, ekkor egy felnőttbelépő öltözőhasználattal 5 Ft-ba került (ma ez kb. 337 Ft lenne).

Elvértve maradtak fenn adatok a szolgáltatások áráiról. Érdekes lehet az összehasonlítás, mennyibe kerülnének 2020-ban ezek a szolgáltatások. Jóllehet az átszámítás csak egy indexálás eredménye, de figyelembe kell venni, hogy a nettó bérezés időszakában nem a piaci árakat, hanem az átlagkeresethez viszonyított árakat lehetett a fogyasztói árakban érvényesíteni. Bizonyos mértékű árkorrekciót alkalmaztak ugyan, ám a fogyasztói árakból befolyt összeg és a valódi ár közötti különbséget vagy a vállalatoknak kellett kigazdálkodniuk, vagy egyéb támogatással kellett előteremteniük. Ennek oka az 1968-ban indult „új gazdasági mechanizmus” hármas árrendszerében keresendő, ebben az esetben a dotált árakat kellett alkalmazni. Ezért érdekes az árkorrekció (értsd: áremelés) utáni teljes árlista az 1972-es szezonból:

⁵³ Kaposi 2002: 414–424.

⁵⁴ Szolgálja a dolgozó ember egészségét, pihenését! Átadták a zalakárosi fedett fürdőt. *Zalai Hírlap* 1975. november 13. 1. Az országos napilapok is hírt adtak az eseményről: Fedett fürdővel bővült Zalakaros. *Népszabadság* 1975. november 13. 9; Fedett fürdő Zalakaroson. *Magyar Nemzet* 1975. november 13. 3; Fedett fürdő Zalakaroson. *Magyar Hírlap* 1975. november 13. 8.

⁵⁵ MOGIM KFV LfV 1170. A műszaki leírás 1977 decemberében készült Kovács Antal igazgató aláírásával.

⁵⁶ Szolgálja a dolgozó ember egészségét, pihenését! Átadták a zalakárosi fedett fürdőt. *Zalai Hírlap* 1975. november 13. 1.

2. táblázat

A zalakarosi termálstrand árai a fedett fürdő megnyitása előtt

szolgáltatás	1972 (Ft)	ennyi lenne 2020-ban (Ft)	1974 (Ft)	ennyi lenne 2020-ban (Ft)
felöltöző-jegy, akasztórendszerű öltözővel	7	439,6	7	435,4
gyermekjegy	3	188,4	3	186,6
nagy kabin	20	1256	20	1244
kis kabin	10	628	10	622
pedikűr	6	376,8	10	622
fürdőruha-kölcsönzés	6	376,8	6	373,2
hintaagy	6 óránként	376,8	6 óránként	373,2
játékkölcsönzés	6 óránként	376,8	6 óránként	373,2
éjszakai fürdőjegy	nincs	nincs	15	933
heti bérlet	nincs	nincs	44	2296,8
kétheti bérlet	nincs	nincs	88	5473,6
havi bérlet	nincs	nincs	190	11 818

Forrás: Zalakarosi Fürdő Zrt.

3. táblázat

Árak és szolgáltatások a fedett fürdő 1977-es megnyitása után, zárójelben a 2020-as becsült árak (Ft)

szolgáltatás	termálstrand	fedett fürdő
felöltözőjegy	10 (469)	10 (469)
gyermekjegy, diákjegy	6 (281,4)	6 (281,4)
kis kabin	10 (469)	nincs
nagy kabin	20 (938)	nincs
kádfürdő	nincs	12 (562,8)
szauna	nincs	20 (938)
masszázs	nincs	17 (797,3)
pedikűr	nincs	10 (469)

Forrás: Nimród (65.) 3. 106.

1977-re már a négy meleg vizes medence, a sportmedence és a gyermekklub mellett három fedett medence is várta a vendégeket. A fürdő legrégebben feltárt kútját, a D-6-ot 1971-ben, a másodikat, a D-7-et 1977-ben nyilvánította a hatóság gyógyvizzé. 1978-ban a zalakarosi fürdőt hivatalosan is gyógyfürdőnek nyilvánította az Egészségügyi Minisztérium,⁵⁷ ekkor kapta meg a település Magyarországon tizenegyedikként a gyógyhely minősítést is. A fürdő 1979-ben

⁵⁷ 295/Gyf/1978. EüM. szám. *Kereskedelmi Értesítő* 1978. augusztus 15. 399. Jogszabályi alapja: 11/1965. (VII.11.) Korm. sz. rendelet és 4/1966 (VII.6.) sz. EüM. rendelet.

körzeti jellegű,⁵⁸ két évtizeddel később, 1999-ben országos besorolást kapott.⁵⁹ Zalakaros az első kapavágástól számítva 13 év alatt érte el a két legmagasabb minősítést, majd további húsz év múlva lett hivatalosan is az országos gyógyfürdők egyike. Napjainkban két-két gyógy-, illetve termálvizet és négy hideg vizet szolgáltató kúttal rendelkezik, ezek egy része tartalékként szolgál, és csak csúcsidőben, rásegítésként nyitják meg. A vízbázis a számítások szerint a jelenlegi terheléssel megközelítőleg több mint egy évszázadig biztosított.

A látható fejlesztések mögött a nagyközönség számára láthatatlan műszaki megoldások tették olcsóbbá és biztonságosabbá az üzemeltetést. Valódi innováció volt a termelőcső vízkövesedésének megakadályozása, melynek eredményét végül szabadalmaztatták.⁶⁰ Ám még megoldásra várt az injektáló cső hasonló problémája is, amit végül a Gránit Gyógyfürdő műszaki kollektívája oldott meg sikeresen.⁶¹

ÁTFORMÁLÓDÓ TELEPÜLÉSKÉP

„Zalakaros neve, híre rég átlépte a megye, sőt az ország határát is, hiszen a szonban külföldi rendszámú gépkocsik tucatjai sorakoznak a fürdő parkolóhelyén, s mind több idegen szó hallatszik a pavilonok előtt is” – kezdődik *Fürdőfalu* címmel egy tudósítás a *Zalai Hírlap*ban. A településképet elsősorban az építkezések formálták át. A falu egy észak–déli irányú meridionális völgyben fekszik, melyet keleti oldalról – távolabbról – a Kis-Balaton, nyugatról egy dombvonulat határol, felfutó szőlőültetvényekkel. Ezért csak a rajta keresztül húzódó út mentén terjeszkedhetett, és megfigyelhető, hogy az évszázadok során a település központja folyamatosan déli irányba tolódott el. A falutól délre aknázták ki a termálvizet, és ezért az új építkezések is a tradicionális településtől délre, a fürdőtől északra kezdődtek. A hetvenes–nyolcvanas években a vállalati üdülők, 1990 után a szállodák a fürdőtől délre eső területen épültek fel további két évtized alatt, valamennyi zöldmezős beruházásként.

Három évvel a fürdő megnyitása után, 1968-ban már tanácshatározat született arról, hogy a fürdőtől mintegy ötszáz méterre – ezúttal északra – lévő kis dombon fekvő területet felparcellázzák, és – miután a tanács közvetlenül nem értékesíthetett – átadják a lakossági piacra létrehozott Országos Takarékpénztárnak értékesítésre.⁶² A telkekhez előnyös hitelkonstrukcióval is hozzá lehetett jutni, ami szinte azonnal túlkeresletet generált. Miután ezek magántulajdonban lévő szántóföldek voltak, folyamatosan kisajátítási eljárás előzte meg az értékesítést. Először 96 hétvégiház- és 26 családház-telket parcelláztak ki, majd további száz parcellát kellett kialakítani – ennek felét családi házas teleknek –, de még ez sem

⁵⁸ 295/Gyf/1978. számú EüM határozat. 1978. július 3.

⁵⁹ 74/1999. (XII.25.) EüM rendelet 22.§. (1) bek.

⁶⁰ Balla–Megyeri–Tanczenberger 1983: 28–47.

⁶¹ Horváth Vencel elnök-igazgató szíves közlése (2005), amiért ezúton mondok köszönetet.

⁶² MNL ZML XXIII.900.b. Zalakarosi Tanács VB ülése, 1968. június 28.

volt elegendő, mert a tanácshoz eddigre 226 hétvégiház- és 32 családiház-telekigényt nyújtottak be magánszemélyek. A kisajátításokkal párhuzamosan készültek el a közművek tervei is. Nem egészen három évvel a termálfürdő megnyitása után közel háromszáz telekre volt fizetőképes kereslet, kezdetben lassan, majd az évek során egyre gyorsulóbb ütemben a magánéros építkezések új negyedeket kezdtek kialakítani Zalakaroson. 1972-ben csak építési engedélyből szárazat adtak ki, egyedül Zalakaroson annyit, mint másikkal 20 zalaai községben együttvéve. Az első házhelyek értékesítése 1 millió 800 ezer forintos bevételt eredményezett, de a közművesítés majdnem a duplájába került.

Az akkori telekár négyzögölenként a közművesített telek esetében átlag 180 forintba került, míg 100 forintért elérhető volt az anélküli. A két évvel később ki-parcellázott második száz közművesítés nélküli telket már 300 forintos négyzögöláron adta az OTP. Néhány év alatt kilencszáz különböző nagyságú házhelyet alakítottak ki, ennek mintegy tizedét a fürdő környékén. A fizetési konstrukció kedvező volt, ami vélhetően fokozta az építkezési kedvet, ugyanis 20% előtörlesztéssel már hozzá lehetett jutni a telekhez, míg a további hitelt kétévi részletben kellett törleszteni.⁶³ Ezekben az években szinte egy időben két új – korabeli építési szabványok szerinti – modern negyed kezdett kinőni a földből. Míg 1961 és 1970 között csak 39, addig 1971 és 1980 között 189, 1981 és 1990 között 234 lakás és lakott üdülő kapott használatba vételi engedélyt.⁶⁴

Ahogy a fürdő építése, úgy a vendégfogadás szempontjából meghatározó, a vendégéjszakák számát növelő strukturált kereskedelmi szálláshelyek létesítése is sok nehézséggel indult. Mint említettük, az első kereskedelmi szálláshely a Zala Megyei Idegenforgalmi Hivatal kezelésében lévő, 1972-ben megnyílt, 11 millió Ft (2020-ban 690,8 millió Ft lenne) összköltséggel felépült Termál Szálloda 42 kétágyas szobájában egyidejűleg 120 vendéget tudott fogadni, de szobái közül csak 12 volt fürdőszobás. B kategóriás besorolást kapott ugyan, de szolgáltatásait tekintve csak egy motel színvonalát érte el.⁶⁵ Ezért amikor az Idegenforgalmi Hivatal meg tudta teremteni a lehetőségét, azonnal a fürdőhöz közel fekvő, három különböző célcsoportot megcélzó, három egységből álló, egy-egy szállodát, kempinget és alpesi típusú nyaralófalut magában foglaló komplexumot hozott létre. Első lépésként 28 millió forintért (ma 1,741 milliárd lenne) eladták a szállodát, amelyet a MÁV Területi Egészségügyi Központja vett meg, ezzel megkezdődött az orvos felügyelte mozgásszervi betegségek utókezelése, és nőtt Zalakaros szociálturisztikai kínálata is, miután a gyógyház saját gyógyászati részleget is létrehozott.⁶⁶

Mintegy fél évvel a téliesített gyógyfürdő megnyitása után, 1976. június 26-án már felavatták a Zalatour (Zala Megyei Idegenforgalmi Hivatal)

⁶³ Nő a családi házak építésének üteme. Kilencven új telek vár gazdára Zalakaroson. *Zalai Hírlap* 1973. október 27. 3.

⁶⁴ *Népszámlálás 2001*: 252.

⁶⁵ Szombaton nyitják meg Zalakaroson az új Termál Hotelt. *Zalai Hírlap* 1972. július 12. 8. és 1972. július 16. 6.

⁶⁶ Halász 1997: 54.

üdülőkompexumának első egységét, a 26 millió forintos (2020-as áron 1,268 milliárd Ft) összköltséggel megépült 80 ágyas Hotel Termált, mely megfelelt a hetvenes évekbeli igényeknek. Ebben egy zuhanyzófülkés szoba ára 200 (ma: 9760), a mosdós szoba 170 (ma: 8296) forintba került éjszakánként. A szálloda azonnal megkezdte az üdülési csomagok kialakítását, gyógyszolgáltatást a fürdőtől, vendéglátóipari szolgáltatást pedig a Karos étteremtől vásárolva. Mellette felépítették a gúla alakú alpesi házakat idéző, szezonálisan működő nyaralófalut. A harmadik egység egy 750 vendéget fogadó kemping volt.

A fürdő vendégkörének folyamatosan növekvő csoportját a már említett szociálturizmusban érdekelt vállalatok dolgozói alkották. Sorra épültek a vállalati üdülők a gyógyfürdő közelében az 1980-as években. Zalakaros sokáig legnagyobb épülete és egyben üdülője az 1983 júniusában a gyógyfürdővel szemben megnyitott hatemeletes, 146 szobás, konferenciáknak is helyt adó SZOT Gyógyüdülő volt. Majd két vállalat, a Ganz Danubius Hajó- és Darugyár és a Bácsépszer is épített üdülőt, melyeket rövidesen további 11 kisebb követett. Zala Megye Tanácsa Testnevelési és Sporthivatala is megépíttette itt saját szállodáját, melyben rendszeresen tartottak szakmai továbbképzéseket és gyakran edzőtáborokat is. A szocialista kori szálláshely-létesítések sorát az üdülőhasználati jogot árusító Napfény üdülőszövetkezet⁶⁷ zárta. Zalakaroson a szezonálisan jelen levő népesség ekkor már többszörösen meghaladta az állandó lakosok számát.

* * *

A fél évszázaddal ezelőtt megindult átalakulás egy elhaló aprófalú fürdővárossá fejlődését eredményezte, ami méretében egyedi jelenség Magyarországon. A két világháború között a galamboki körjegyzőséghez tartozó falu 1949-ben önálló tanácsú község lett, és fürdője indukálta fejlődésének köszönhetően előbb 1970-ben a községi közös tanács székhelye lett, 1984-ben nagyközségi státust kapott, majd 1997. július 1-jével elnyerte a városi rangot. Magyarországon először fordult elő, hogy nem a lakosság szám volt a várossá nyilvánítás indikátora, hanem az infrastrukturális ellátottság, mely nemzetközi mércével is imponáló volt.⁶⁸ Végül a város 2008-ban kistérségi központ lett. Állandó népessége folyamatosan növekszik: míg – a megyei jogú városok kivételével – a termálfürdővel rendelkező települések nagy részénél csökken az állandó népesség száma, Zalakaroson ezzel szemben 2001 és 2011 között harmadával nőtt a lakosság szám, és ez a növekedés azóta is folytatódik. A fürdővel rendelkező városok és falvak népességnövekedésének listáját Zalakaros vezeti 30,6%-os emelkedéssel.⁶⁹

⁶⁷ Az egyszobás lakrészt 70, a másfél szobást 90 ezer forintos áron értékesítették (ma a hetvenezres 2,527, a kilencvenezres 3,429 millió Ft-ba kerülne).

⁶⁸ A várossá nyilvánítás pályázati anyagában az infrastrukturális ellátottságról az alábbi adatok szerepeltek: közműves ivóvíz 90%, villany 98%, gáz 75%, szennyvíznyelő 72%, telefon 80%, az összes úthálózatból a kiépített hossz 93%.

⁶⁹ <https://termalonline.hu/termal-hirek/ nepessegrobbanas-zalakaroson> – utolsó letöltés: 2021. június 5.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)
XXIII.900.a. Zalakaros Községi Tanács iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek, 1950–1973.
XXIII.900.b. Zalakaros Községi Tanács iratai, Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei, 1950–1973.
- Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum (MOGIM)
Archívum.
- Magyar Olaj- és Gázipari Nyrt. (MOL)
Geológiai adattár. Kútkönyvek.
- Hévízkútkataszter (1965, 1971, 1977): *Magyarország hévízkútjai. Hévízkútkataszter I–III.* Budapest.
- Németh Ferenc 1972: *Tájékoztató a Zalakarosi Termál Strandfürdőről.* Németh Ferenc irathagyatéka, ifj. Németh Ferenc nagykanizsai lakos tulajdonában.
- Népszámlálás 2001:*
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_20_2011.pdf
– utolsó letöltés: 2021. június 6.
- Országos Vizgazdálkodási Keretterv 1965:*
https://library.hungaricana.hu/hu/view/VizgazdKeretterv_00/?pg=0&layout=s –
utolsó letöltés: 2021. május 30.
- Magyar Hírlap*, 1973, 1975.
Magyar Nemzet, 1969, 1975.
Nimród, 1977.
Szabad Föld, 1967.
Zalai Hírlap, 1963–1975.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1969: Fürdőlevél Zalakarosról. *Magyar Nemzet* 1969. július 13. 7.
- Aquaprofit Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Rt. 2007: *Országos egészségturizmus fejlesztési stratégia.* Budapest. <https://2010-2014.kormany.hu/download/b/8e/20000/Egeszsegturizmusstrategia.pdf> – utolsó letöltés: 2021. május 18.
- Balla László – Megyeri Mihály – Tanczenberger Sándor 1983: *Eljárás hévíztermelő kutak termelőcsövében és kutfejyszerelvényében bekövetkező vízkőkiválás megakadályozására.* Kézirat. H. n.
- Balogh Illés – S. Kocsán Katalin – Zsirai Kálmán – Szakál Károly 1971: Zalakaros thermalvizének balneoterapiás hatása a klinikai vizsgálatok tükrében. In: *Nagykanizsa II. számú Megyei Kórház 3. Évkönyve.* Nagykanizsa, 9–21.
- Balogh Illés 1978: *A zalakarosi termál gyógyvíz hatása mozgásszervi és bőrgyógyászati betegségek kezelésében.* (Stencillel sokszorosított kézirat.) Nagykanizsa.

- Benedek Bálint 2015: A gyógyvíz életető ereje. In: Virrasztó Zsolt (főszerk.): *50 éves a Zalakarosi Fürdő. 1965–2015*. Veszprém, 16–21.
- Bélteky Lajos 1965a: A hazai hévizek és a hévízfeltárás fejlődése. In: *Magyarország hévízkútjai. Hévízkútakatásztér I*. Budapest, 9–17.
- Bélteky Lajos 1965b: Magyarország geotermikus viszonyai. In: *Magyarország hévízkútjai. Hévízkútakatásztér I*. Budapest, 59–67.
- Bélteky Lajos 1972: A meddő szénhidrogénkutató fúrások víztermelésre való hasznosítása. *Hidrológiai tájékoztató* (12.) 1. 14–17.
- Bélteky Lajos 1977: A hévíztermelés és hasznosítás jelenlegi helyzete. In: *Magyarország hévízkútjai. Hévízkútakatásztér III*. Budapest, 73–86.
- Danyi Pál 2020: Ártörténet. Magyar pénzürtékindex: árák és devizák alapján 1754-től. *Ártörténet.hu*. <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> – utolsó letöltés: 2021. június 5.
- Délzalai Vízmű 50 éve* 1971: Nagykanizsa.
- Gaál László – Hanák Vilmos – Hegyessy László 1970: Eljárás hévizekből kivált vízkő üzemelés közben történő leoldására, korrózió gátló inhibitorok alkalmazásával. *Hidrológiai tájékoztató* (10.) 1. 31–35.
- Halász Imre 1997: *Zalakaros*. Zalakaros.
- Kaposi Zoltán 2002: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest – Pécs.
- Krantz, Heinrich Johann 1777: *Gesunbrunnen der Oesterreichen Monarchie*. Wien.
- La Langue János 1783: *A Magyar Országai orvos vizekről, és a betegségekben azokkal való élésnek szabott módjairól. A szegényeknek kedvéért*. Nagykároly.
- Lorberer Árpád 2010: A hazai hévizek történetéhez, 1866–2010. Kutatás és hasznosítás. *História* (32.) 6–7. 56–57.
- Lovász György 2000: Zalakaros természeti viszonyai. In: Halász Imre (szerk.): *Zalakaros. Településmonográfia*. Zalakaros, 7–36.
- Novák Ferenc 2000: „A kútfúrás a községet nem nagyon érinti”. Szemelvények a 35 éves fürdő történetéből. *Karosi Krónika* 2000. szeptember 4. 4.
- Papp Szilárd – Gaál Lászlóné – Hódos Györgyné 1957: Ásvány- és gyógyvizeink csoportosítása. *Hidrológiai Közlöny* (37.) 1. 61–68.
- Rikli Ferenc (szerk.) 1999: *Kanizsai enciklopédia*. [Nagykanizsa.]
- Schulhof Ödön (szerk.) 1957: *Magyarország ásvány- és gyógyvizei*. Budapest.
- Tóth Anikó Nóra 2017: Zala megye geotermikus viszonyai. *Műszaki Földtudományi Közlemények* (86.) 2. 180–187.
- Walkó Miklós 2009: A magyar turizmus története. In: Rubovszky András – Szigeti Andor – Walkó Miklós: *A magyar vendéglátás és turizmus újkori története*. Budapest, 201–288.
- Vajda Róbert – Vadas Vera 1990: *Magyarország gyógyidegenforgalma I–II*. Budapest.
- Vadas Vera 1991: *A gyógyidegenforgalom helye és szerepe az idegenforgalomban*. Budapest.